

JĘZYKOZNAWSTWO

Zofia Abramowicz

Białystok

Język rosyjski u schyłku drugiego tysiąclecia chrześcijaństwa

Na tle krajów chrześcijańskich Rosja wyróżnia się w sposób szczególny. W dziejach tego kraju wyodrębnić można kilka okresów:

- 1) od przyjęcia chrześcijaństwa do Rewolucji Październikowej w 1917 r.
- 2) okres sowiecki
- 3) okres postsowiecki

Chrzest Rusi Kijowskiej w 988 r. włączył Słowian wschodnich w krąg oddziaływania kultury chrześcijańskiej. Od tego momentu losy trzech narodów wschodniosłowiańskich są ściśle związane z historią, kulturą i polityką zapoczątkowaną i wytyczoną działalnością braci sołuńskich świętych Cyryla i Metodego. Oprócz alfabetu św.św. Cyryl i Metody pozostawili Słowianom zjawisko unikatowe, niepowtarzalne – liturgiczny język staro-cerkiewno-słowiański, w którym zlała się w jedną całość prostota języka Słowian południowych z bogactwem i kulturą języka greckiego. Język ten oraz związek kulturowy i polityczny z Bizancjum w decydujący sposób wpłynęły na kształtowanie się duchowości, moralności i kultury narodów wschodniosłowiańskich opartych na tradycjach chrześcijaństwa wschodniego, co z niezwykłą siłą znalazło odbicie także w językach narodów wschodniosłowiańskich, w tym również w języku rosyjskim.

Ruś Kijowska znalazła się w sferze wpływów Bizancjum w okresie największego duchowego rozkwitu Imperium. Ścisłe kontakty kulturowe, handlowe i polityczne sprzyjały przenikaniu i wrastaniu w kulturę Słowian, w tym również Słowian wschodnich, bizantyjskiego bogactwa kulturowego na wszystkich płaszczyznach życia. Dotyczy to nie tylko literatury, architektury, sztuki, muzyki lecz także sfery ekonomicznej, jurysdykcji, sztuki

wojennej, rzemiosła, nauki, techniki a nawet odzieży i żywności¹. Teksty literackie, które trafiały na Ruś Kijowską w języku greckim tłumaczono najpierw na język staro-cerkiewno-słowiański. Poprzez ten język wprowadzały one do języka staroruskiego nowe obrazy i pojęcia wymagające nowych określeń. Z greki szły więc zapożyczenia dotyczące różnych sfer życia. Ogromny był również ideologiczny wpływ greckiej literatury. Można powiedzieć, że ten najwcześniejszy etap rozwoju kultury chrześcijańskiej był zarazem okresem najważniejszym, wtedy bowiem kształtowała się mentalność, duchowość i podstawy kulturowe Słowian wschodnich, w tym także narodu rosyjskiego. Niezbicie dowodzi tego sam język rosyjski, w którym np. formy etykiety tworzyły się właśnie w oparciu o wartości i tradycje świata chrześcijańskiego, por. *спасибо* < *съпаси богъ*², *извини* (< *из* + *вина*), które oznacza według Dala³: «прощать, простить; отпускать вину, не карать и не гневаться за провинность; уважать раскаянье, покорность виновного», czy też *благодарить* (< *благо* + *дарить*), gdzie *благо* jest zapożyczeniem z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego⁴. Do podstawowego zasobu leksyki i frazeologii weszły takie zwroty i wyrażenia jak: *Христа ради, Бог Троицу любит, Слава Богу, Чем Бог послал, Все сказал как перед Богом* itd.⁵

Na przestrzeni stuleci prawosławie kształtowało rosyjski typ świadomości, mentalności, podstawową hierarchię wartości⁶. Na tej bazie rozwijał się rosyjski język literacki do 1917 roku. Rewolucja Październikowa zapoczątkowała nowy, trwający ponad 70 lat okres sowiecki, w którym podjęto próbę stworzenia od podstaw nowej kultury, całkowicie odciętej od korzeni chrześcijaństwa. W powietrze wysadzano świątynie, inne zamieniano na składy, magazyny, kluby, w najlepszym wypadku w muzea ateizmu. Ateizacja społeczeństwa jest prowadzona wszelkimi dostępnymi środkami i metodami, o czym wymownie świadczy cytat z dokumentów archiwum w Kaliningradzie: „Власти в эти годы (1948 г. – przyp. Z.A.) активно занимались атеистической пропагандой, выявляли верующих и боролись

¹ И. Гуров, *Культура Византийской империи и ее влияние на культурные традиции Древней Руси*, [в:] *Святые Кирилл и Мефодий и современная культура*, Калининград 1996, с. 9.

² М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, Москва 1986.

³ В. Даль, *Толковый словарь живого великарусского языка*, т. III, С.-Петербург – Москва 1981.

⁴ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I, Москва 1986.

⁵ Wyraz *бог* w języku rosyjskim do rewolucji 1917 r. pisano z dużej litery, po rewolucji z małej; cytaty zawierają pisownię oryginalną, zob. słownik Dala, 1881.

⁶ Л. Дорофеева, *Православие и русская литература*, [в:] *Святые Кирилл и Мефодий и современная культура*, Калининград 1996, с. 16.

«за каждого из них». Пропагандисты прикреплялись даже к 80-летним старушкам. Все парторганизации в обязательном порядке рассматривали вопрос «Об усилении атеистической пропаганды среди населения»⁷. Taką polityką władz musiała znaleźć odzwierciedlenie w języku. Przede wszystkim przewartościowano leksykę z różnych dziedzin życia poprzedniego okresu, celowo archaizując leksykę konfesyjną, częściowo także ekonomiczną, polityczną itp. z okresu przedrewolucyjnego lub formułując definicję wyrazu w taki sposób, aby podkreślić przynależność pojęcia do zupełnie innego, obcego kręgu kulturowego, por. hasła słownikowe w Słowniku Ożegowa⁸ takich wyrazów jak np.:

БИРЖА, -и, ж. 1. В буржуазных странах: учреждение для заключения финансовых и коммерческих сделок... 2. Уличная стоянка извозчиков (устар.);

БИЗНЕС, -а, м. То, что является источником личного обогащения, наживы (деловое предприятие, ловкая афера...);

БИЗНЕСМЕН, -а, м. В США: делец, предприниматель;

БОГ: по религиозно-мистическим представлениям: верховное существо, управляющее миром...Боже сохрани (упаси, избави; устар.), С богом ...(устар.) itp.

БИБЛИЯ: книга, содержащая мифы и догматы еврейской и христианской религии...

Rodzi się pytanie: co w zamian? Otóż budowniczowie socjalistycznej świetlanej przyszłości podjęli próbę stworzenia także nowego języka. Ten 70-letni socjolingwistyczny fenomen określano jako język epoki sowieckiej. Oto co piszą na ten temat autorzy słownika „Толковый словарь языка Совдепии”⁹: «Лексические единицы, отражающие советские реалии, получили название советизмов и активно изучались в семантико-парадигматическом плане. В тесной связи с историей советского общества рассматривалась динамика их семантической структуры. Проникновением советизмов в различные языки мира подтверждалось всемирное значение Великой Октябрьской социалистической революции. Иностранцам, изучавшим русский язык, предназначалась лингвострановедческая интерпретация советизмов, в том числе

⁷ О. Степанова, *Религиозное движение православных христиан Калининградской области*, [в:] *Святые Кирилл и Мефодий и современная культура*, Калининград 1996, с. 13.

⁸ С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1968.

⁹ В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, *Толковый словарь языка Совдепии*, Санкт-Петербург 1998, с. 5.

в идеологизированных лингвострановедческих словарях, переводчикам предлагались способы адекватной передачи безэквивалентной советской лексики средствами других языков».

Czym szczególnym wyróżniał się język nieodległej przecież jeszcze epoki? W najnowszych pracach¹⁰ z ostatniego okresu opisane są takie charakterystyczne cechy «новояза» jak:

- minimalizacja aktywnego zasobu leksykalnego;
- tendencja do skracania wyrazów celem odcięcia niepożądanych z ideologicznego punktu widzenia asocjacji (*агитпроп* < ‘агитация и пропаганда’; *шкраб* < ‘школьный работник’);
- tworzenie eufemizmów w celu kamuflażu antynarodowej istoty komunizmu (*сексот* < секретный сотрудник ‘informer KGB’, czy też *высшая мера социальной защиты* – ‘kara śmierci’);
- ideologizacja i polityzacja leksyki neutralnej, np. *партия*, *свобода*;
- przeniesienie frazeologii z ustnej twórczości ludowej do twórczości aparatu partyjno-administracyjnego, transformacja frazeologii w hasłologię
- wykorzystanie do celów politycznych antroponimii i toponimii: powszechnie znany był okres mody na imiona rewolucyjne typu *Вилен* (< В. И. Ленин), *Марлен* (< Маркс – Ленин), *Нинель* (anagram < Ленин), *Рикс* (< рабочих и крестьян союз), *Лагшмивар* (< Лагерь Шмидта в Арктике), *Оюшминальд* (< Отто Юльевич Шмидт на льдине), *Лаздраперма* (< Ла здравствует Первое мая), *Тракторина* (Бондалетов, 1983, 132) itd.; powszechnym było też tworzenie na bazie antroponimów przywódców i działaczy partyjnych nazw miast, ulic i placów: *Ивано-Франковск*, *Сталиногорск*, *ул. Тулинская* (od pseudonimu Lenina – К. Tulin)
- tworzenie dziwacznych modeli słowotwórczych: *человеко-день* ‘единица учета рабочего времени, исчисления количеством работы, выполняемой одним человеком за рабочий день’; *скважино-час* ‘единица учета в нефтяной и газовой промышленности’; *свино-место* ‘единица измерения производственных площадей в свиноводстве’...

Okres gorbaczowowskiej głośności i pierestrojki nie tylko położył kres językowej twórczości partyjnych aparatczyków i zdynamizował rozwój języka

¹⁰ Publikacje na temat języka totalitaryzmu określanego jako: new speak, nowomowa, новояз pojawiały się na zachodzie już od dawna. Tu wystarczy wymienić artykuły zebrane w książce M. Głowińskiego, *Nowomowa po polsku*, które ukazywały się od 1972 do 1988 roku. Publikacje rosyjskie na ten temat pojawiają się w okresie pierestrojki, najbardziej interesującą jest wydany w 1998 r. w Sankt-Petersburgu słownik autorstwa W. M. Mokienko i T. G. Nikitinej zatytułowany *Толковый словарь языка Совдепии*.

na wielu płaszczyznach, lecz także zburzył tradycyjną interpretację historii rozwoju języka rosyjskiego po 1917 roku. Sam naród odnosi się do okresu sowieckiego bądź z ironią, czasem gorzką, bądź dobroduszną pobłażliwością. Tak licznie i chętnie stawiane pomniki wodzowi rewolucji nazwał Wowczykami, popiersia – gołowami lub czuczelami. Mauzoleum w języku potocznym nazywa się miejsce, przy wejściu do którego ustawia się kolejka np. sklep monopolowy, politruk – to dzisiaj w żargonie młodzieżowym znaczy alkoholik itp.¹¹

Koniec XX wieku przynosi zmiany w życiu społecznym i politycznym kraju, co pociąga za sobą zmiany w języku. Na nowych zasadach jest budowane życie społeczne, gospodarka kraju itp. Obok leksyki całkowicie nowej pojawiającej się wraz ze zmianą realiów życia na określenie nowych pojęć, zjawisk, stanów, przedmiotów itp. przewartościowaniu ulega leksyka funkcjonująca w języku już od dawna. Na łamy gazet i czasopism wraca leksyka archaiczna (duma, kazna). Koniec XX wieku przynosi również ożywienie ruchu religijnego w Rosji, wiele osób przyjmuje chrzest, nawraca się. Aktualizuje się leksyka konfesyjna.

Jaki jest dzisiaj język rosyjski i jaki kierunek rozwoju obierze w przyszłości? Aby odpowiedzieć na to pytanie należy najpierw przyjrzeć się bliżej sytuacji wcześniejszej i spróbować ustalić, jakie spustoszenie w moralności, mentalności, psychice i kulturze młodych pokoleń poczyniło sowieckie ateistyczne wychowanie budowniczych świetlanej przyszłości.

Zasygnalizować załedwie, jak sądzę, może ten problem analiza użycia w prasie końca XX w. jednego tylko wyrazu «*милосердие*».

W tradycji prawosławia miłosierdziem nazywano jedną z trzech zasad, na których oparta jest wiara: każdy człowiek ponosi odpowiedzialność za innych ludzi¹². Nie może być wyznawcy prawosławia obojętny los drugiego człowieka. Miłosierdzie jest realizowane na dwóch poziomach: w sferze cielesnej – dobroczynność w myśl zasady nakarmić łaknących, napoić spragnionych...; w sferze duchowej do obowiązków prawosławnego chrześcijanina należy: upominaniem zawrócić grzesznika ze złej drogi, dać dobrą radę, pomóc w poznaniu prawdy i dobra..., modlić za grzesznika, pocieszać smutnego, nie mścić się za wyrządzone zło, z głębi serca przebaczać...¹³.

¹¹ В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, *Толковый словарь языка Совдепии*, Санкт-Петербург 1998.

¹² A. Mironowicz, *Miłosierdzie w kościele prawosławnym w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Białostocki Przegląd Kresowy*, t. VIII, Białystok 2000, s. 71.

¹³ *Библейская энциклопедия*, Москва 1990, с. 473-474.

Е. В. Какорина analizując język gazet ujawnia wykorzystanie wyrazu *милосердие* aż w 23 związkach wyrazowych, por.:

- *акция милосердия, служба милосердия, организованное милосердие, общественное милосердие, государственное милосердие, всенародное милосердие, деятельное милосердие;*
- *неделя милосердия, год милосердия, эпоха милосердия, эра милосердия;*
- *хроника милосердия, тест на милосердие, упражнение в милосердии, урок милосердия, практика милосердия, дефицит милосердия, призыв к милосердию, декрет о милосердии;*
- *клеймо милосердия, маска милосердия, личное милосердие, официальное милосердие.*

Jak słusznie stwierdza autorka publikacji, większość z przytoczonych wyżej związków wyrazowych jest niezaprzeczalnym przykładem deformacji semantyczno-stylistycznej. Zostały tu naruszone przede wszystkim zasady zgodności semantycznej wyrazów. Какорина z całą mocą podkreśla, że „возможность объединения лексем возникает только благодаря семантическому сдвигу в значении опорного слова «милосердие»”¹⁴. Różnorodność takich anomalnych związków wyrazowych oraz wysoka częstotliwość ich występowania w języku prasy lat 80-tych – pocz. 90-tych świadczy o stabilności przesunięć semantycznych w znaczeniu. Słuszność poglądów Какоринеj potwierdza analiza najbardziej chyba wyrazistych pod względem stylistycznym dwóch przeciwstawnych wyrażen: *личное милосердие* / *официальное милосердие*. Przykłady autorka zaczerpnęła z tekstów prasowych – gazet różnych wydań. Drobiazgową charakterystykę semantyczno-stylistyczną Какорина rozpoczyna na poziomie gramatycznym, aby uniknąć nieporozumień i oddzielić przemieszczenia w semantyce wyrazu od zjawisk czysto gramatycznych. Analiza gramatycznego znaczenia przymiotników *личный* / *официальный* pozwala przypuszczać, że na plan pierwszy wysuwa się opozycja: *личное милосердие* – zawierające ocenę pozytywną / *официальное* – negatywną, co poświadczają również inne połączenia przymiotników *личный* / *официальный*. Dla przykładu w normie współczesnego języka rosyjskiego obok neutralnego *официальное сообщение* mamy nacechowane zdecydowanie negatywnie zwroty: *холодный* / *казенный официоз*; opozycję: *человеческое*, a nie *официальное*. I obok *личное мужество*, *личный героизм* – związki wyrazowe, w których przy-

¹⁴ Е. В. Какорина, *Трансформация лексической семантики и сочетаемости*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985-1995)*, Москва 2000, с. 76.

miotnik łączy się z konotacją pozytywną. Oba związki wyrazowe: *личное милосердие / официальное милосердие* powstają na bazie przetworzenia wyrazu «*милосердие*». Kierunek od jednostki w stronę struktury socjalnej praktycznie można odnotować we wszystkich przytoczonych wcześniej wyrażeniach (dla przypomnienia: государственное милосердие, общественное милосердие). Analiza wielu przykładów użycia wyrazu «*милосердие*» potwierdza fakt zubożenia semantycznego tego wyrazu. Znaczenie słowa okrojono, wydatnie zawężono, co powoduje, że staje się ono synonimem «*благотворительности*» (dobroczynności) i jest stawiane w jednym szeregu z takimi pojęciami jak: меценатство, подвижничество, благородство...¹⁵. Nie należy się dziwić, że transformacja znaczenia słowa «*милосердие*» zaistniała we współczesnym języku rosyjskim. Taka sytuacja mogła mieć miejsce tylko dlatego, że konsekwentnie prowadzona przez władze sowieckie ateizacja i wyłączenie m.in. z aktywnego użycia leksyki konfesyjnej pozbawiła społeczeństwo kontaktu z chrześcijańską tradycją kulturową. Należy jednak podkreślić, że zawężenie i w zasadzie sprowadzenie znaczenia całości do jednego tylko wariantu semantycznego jest odbierana przez część społeczeństwa jako sprzeczność z normą języka. Pojawiają się protesty czytelników w związku z nieprawidłowym, nieumotywowanym użyciem wyrazu «*милосердие*». Arcybiskup Kaliningradzki i Smoleński Kirył odnotowując zrównanie w języku pomocy pieniężnej z miłosierdziem nawołuje do głębszego zastanowienia i analizy językowej wyrazu «*милосердие*»: «Это значение складывается как «*милость*» – желание добра, милости и «*сердце*» – участие чувством, сердцем.». Oto w jaki sposób arcybiskup Kirył definiuje wyraz «*милосердие*»¹⁶: «...это отношение к другому человеку как к своему ближнему, способность и желание в своем внутреннем пространстве уступить ему часть собственного «я» (ТВ, «Воскресная нравственная проповедь», 1 программа, 04.02.1990, 21 ч. 40 м.).

Jakie będą dalsze losy «*милосердия*» i innych jemu podobnych wyrazów we współczesnym języku rosyjskim pokaże czas. Ale już dziś można obserwować stopniowe wycofywanie tego słowa ze stron gazet. «*Милосердие*» coraz rzadziej jest używane w kontekstach semantycznie nieadekwatnych. Zmiany i nowe tendencje we współczesnym języku rosyjskim dobrze ilustrują najnowsze słowniki objaśniające (jak np. *Толковый словарь русского*

¹⁵ Там же, с. 78.

¹⁶ Cytuję za: Е. В. Какорина, *Трансформация лексической семантики и сочетаемости*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985-1995)*, Москва 2000, с. 78-79.

языка конца XX века. Языковые изменения¹⁷). Należy przypuszczać, że powrót do języka pewnych warstw leksyki nie byłby możliwy w takim wymiarze jak obserwujemy, gdyby do pieriestrojki w Rosji nie było podziemia i ideologii antykomunistycznej, znajdującej odbicie w języku „samizdata”, w publikacjach zagranicznych dysydentów, w języku sowieckich więźniów oraz inteligencji. W tym drugim obiegu leksyka była używana w jej podstawowym znaczeniu, bez ideologicznych naleciałości. Dzięki temu właśnie, jak sędzę, u progu trzeciego tysiąclecia chrześcijaństwa w Rosji jest możliwy powrót do korzeni kulturowych. Jest nadzieja, że system językowy wcześniej czy później przeprowadzi właściwą korektę i odrzuci wszystko, co zakłóca jego harmonijny rozwój.

S U M M A R Y

The article is an attempt to draw attention to the need of more profound studies on the role of Christian civilization in the process of literary Russian formation as well as on the negative influence of ideological factors of the Soviet time on its development.

¹⁷ Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения, Санкт-Петербург 1998.